

LIETUVIŲ KALBOS PRIEG Aidės – SKIEMENS AR ŽODŽIO POŽYMIAI?

Lithuanian *priegaidė*: a syllable or a word feature?

Anotacija. Lietuvių kalbos priegaidės vieta kalbos sistemoje ir tipologinės ypatybės tebėra ginčų objektas. Straipsnyje bandoma parodyti šio fonologinio požymio specifiką atsižvelgiant į foneminių (fleksinių) ir silabeminių (izoliacinių) kalbų skirtumą. Fonetškai panašios prozodinės priemonės šiose kalbose žymiai skiriasi funkcinio požiūriu, tai priklauso nuo jų apibūdinamų reikšminių vienetų ypatybių. Foneminių kalbų reikšminiams vienetais būdingas daugiaelementiškumas: žodis normaliai susidaro iš kelių morfemų, morfemos išraišką paprastai sudaro kelios fonemos. Silabeminių kalbų vienetai yra vientisi: tipiški yra vienamorfemiai žodžiai, sunku kalbėti apie morfemos išraiškos sudedamąsias dalis. Todėl foneminėms kalboms būdingi suprasegmentiniai požymiai, jungiantys jų vienetų komponentus, o silabeminėms kalboms tokių požymių neprireikia (vienskiemeniams žodžiams nereikia kirčio, tonai padeda diferencijuoti vientisus morfemas). Lietuvių bendrinės kalbos sistemoje priegaidė yra žodžio požymis: ji yra neatsiejama nuo kirčio ir laikytina kirčio pavidalu (poliakcentinė kalba). Atsižvelgiant į tarmėse užfiksuotus nuo kirčio nepriklausomų priegaidžių atvejus, bendresnėje sistemoje priegaidė funkcionuoja kaip morfemos požymis (linkęs niveliuotis silpnosiose pozicijose). Pagal priegaides paprastai skiriami skiemenys, tačiau tai pašalinis efektas: skiemuo suteikia bazę priegaidžių realizacijai, bet pats savaime, nebūdamas reikšminis vienetas, nėra reikalingas specialaus klasifikacinio požymio.

Raktažodžiai: fonologija; lingvistinė tipologija; fonema; silabema; skiemuo; suprasegmentiniai požymiai; priegaidė; kirtis; šalutinis kirtis; akcentinis kontūras.

Abstract. The place of *priegaidė* ‘syllable intonation’ in the phonological system of Lithuanian remains uncertain; so does its typological peculiarity. The article aims to discover the specific nature of this phonological feature taking into consideration the opposition between phonemic (inflectional) and syllabemic (isolating) language types. Phonetically similar prosodic means in these languages show noticeable functional differences determined by the structure of the meaningful units they belong to. Inflectional languages develop a system of suprasegmental phonological features, which integrate parts of their normally composite units, whereas isolating languages usually do with monosyllabic words

(naturally, without stress) and monolithic morphemes with tones as distinctive features. Standard Lithuanian has *priegaidė* only on the stressed syllables, therefore its system can be called polyaccentual (not polytonic), i. e. possessing several types of accent. The dialects, however, show examples of relevant *priegaidė* besides syllables with primary stress. In this, more general, system *priegaidė* functions as a suprasegmental feature of a morpheme (exposed to fading in weak positions). The traditional differentiation of syllables according to *priegaidė* is secondary: a syllable provides conditions for the realization of *priegaidė*, but being part of the plane of expression, not connected with meaning, the syllable itself does not need differentiation.

Keywords: phonology; linguistic typology; phoneme; syllabeme; syllable; suprasegmentals; tones; syllable accent; stress; secondary stress; accentual contour.

Lietuvių kalbos priegaidės apibrėžiamos kaip „kirčiuoto skiemens prozodiniai požymiai, atliekantys žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją“ (A. Girdenis „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ ir kt.). Iš pirmo žvilgsnio aiškus apibūdinimas, atidžiau įsižiūrėjus, kelia klausimą: vis dėlto kuriam kalbos sistemos vienetai – skiemeniui ar žodžiui – priklauso priegaidės požymis?

Prieš svarstant šį klausimą pravartu susitarti dėl kai kurių sąvokų ir terminologijos. Sekdami Nikolajumi Trubeckojumi (Trubetzkoy 1939, 7), skirsime fonologiją ir fonetiką, pastarąją suprasdami tik siaurai (skambantį tekstą kaip fizinį objektą tiriantis mokslas). Nebandysime spręsti apie fonologinę teksto sudėtį iš jo fizinių charakteristikų, juk yra gerai žinoma, kad vieną ir tą pačią garsinę teksto atkarpą skirtingų kalbų atstovai interpretuoja skirtingai – tiek išskirdami nevienodą sudedamųjų dalių kiekį, tiek įžiūrėdami ar, atvirkščiai, neigdami tam tikrų dalių identiškumą. Vadinasi, prieš fonologiškai analizuojant tekstą reikia žinoti jo kalbą. Taigi, fonologinė interpretacija eina pirma fonetinio nagrinėjimo.

Sistema yra tam tikrais santykiais susijusių vienetų aibė. Šie santykiai yra sistemos vienetų klasifikavimo pagrindas, iš jų nustatomi vienetų požymiai. Kalbos fonologinėje sistemoje reikia išskirti dviejų tipų elementus: iš vienos pusės, tai įvairaus ilgio linijiniai vienetai (reikalingi reikšminių vienetų išraiškos planui sudaryti), iš kitos pusės, šių vienetų klasifikaciniai požymiai. Aišku, kad abiejų tipų elementai neegzistuoja atskirai vienas nuo kito. Svarbu pabrėžti, kad ne tik vienetai, bet ir jų klasifikaciniai požymiai yra sistemos bruožai. Nėra nei vienetų, nei požymių universalus rinkinio, visi jie nustatomi ir apibūdinami analizuojant konkrečią kalbos sistemą.

Tęsdami fonologijos ir fonetikos sferų griežtą diferenciaciją, skirsime požymio ir charakteristikos terminus, pirmąjį taikydami tik fonologijos

vienetams, o antrąjį vartodami fizinių reiškinių apibūdinimui¹. Atitinkamai dera skirti terminus „suprasegmentinis“² ir „prozodinis“: kalbėsime apie suprasegmentinius (fonologinius) požymius, priklausančius kokiam nors ilgesniam už fonemą vienetui, ir prozodines (fonetines) charakteristikas, kurios yra trys – intensyvumas, tono aukštis ir trukmė (jos yra būdingos bet kuriai teksto atkarpai: Martinet 1960, 77). Suprasegmentiniai požymiai skirtingi nuo segmentinių (apibūdinančių fonemas, dažnai vadinamų diferenciniais). Prozodinių charakteristikų priešprieša yra inherentinės charakteristikos (jų buvimas konkrečioje teksto vietoje priklauso nuo segmento tipo: nekalbame apie priebalsių pakilimą arba balsių frikativumą).

Glausta Alekso Girdenio priegaidės definicija jungia fonetikos ir fonologijos sąvokas, todėl reikalauja dėmesingos analizės ir komentaro. Vadovaudamiesi ką tik išdėstytais principais, turėtumėme susimąstyti, ką mūsų sąvokų sistemoje reiškia Girdenio „prozodinis požymis“ – suprasegmentinį požymį ar prozodinę charakteristiką? Kadangi apibrėžime minima šių požymių funkcija, reikėtų suprasti, kad omenyje turimi fonologijos, o ne fonetikos reiškiniai, taigi suprasegmentiniai požymiai. Šiuos suprasegmentinius požymius formuluotė priskiria skiemeniui, bet čia pat pasako, kad jų funkcija yra skirti ne skiemenis, o žodžius. Kyla klausimas, kodėl šie fonologiniai požymiai yra skiriami skiemeniui? Matyt, tai daroma grynai fonetiniu pagrindu. Tačiau tai prieštarauja fonologijos ir fonetikos „atsakomybės laukų“ diferenciacijai: fonologinį reiškinį galima apibūdinti tik funkcinės analizės keliu. Bandytas perkelti žinias iš fonetikos į fonologiją, iš materialiojo pasaulio į idealųjį yra metodologinė klaida (nekalbant apie tai, kad pačios fonetikos – kaip ir apskritai fizinio pasaulio – diskretiškumas yra visai problemiškas). Tad atsakymo į straipsnio pavadinime iškeltą klausimą reikia ieškoti fonologijoje.

Požymio lokalizavimo problemą tenka spręsti kiekvieną kartą, kai konstatuojamas linijinių vienetų išraiškos plano skirtumas. Mat šie vienetai būna skirtingo dydžio, todėl reikia išsiaiškinti, ar jie skiriasi kaip vientisi objektai, ar tik savo sudedamosiomis dalimis.

¹ Dėl šio skirtumo svarbos toliau tekste nevengsime tautologinių žodžių junginių „fonologinis požymis“ resp. „fonetinė charakteristika“ (nors mūsų terminologinėje sistemoje požymis ir gali būti tik fonologinis, o charakteristika tik fonetinė).

² Vietoje lietuvių kalbotyroje įprastesnio termino „suprasegmentinis“ čia pasirinktas „suprasegmentinis“ (an. *suprasegmental*), norint atsiriboti nuo antrinės elemento „super-“ reikšmės ‘aukščiausias, didžiausias, geriausias’ (žr. TŽŽ, s. v.). Tačiau plg. Girdenis 2003, 50–51.

Paimkime žodžius *pādas* ir *bādas*: kaip skiriasi jų eksponentai? Akivaizdu, kad šie žodžiai turi bendrą dalį (...*ādas*), taigi už skirtumą bus atsakingos likusios dalys (*p* ir *b*). Bet tai dar nereiškia, kad šie pavyzdžiai skiriasi fonemomis /p/ ir /b/, nes ir jos turi daug bendro: jų požymių rinkiniai didžiąja dalimi sutampa (lūpiniai sprogstamieji kietieji trankieji priebalsiai), skiriasi tik skardumu. Visgi manyti, kad skardumo požymis betarpiškai skiria žodžius *pādas* ir *bādas* nebūtų tikslinga, nes būtina nurodyti požymio buvimo vietą (žodyje gali būti kelios fonemos, besiskiriančios skardumu, plg. dar *bātas* ir *pātas*). Taigi išsiversti be fonemos neišeitų. Skardumas lietuvių kalboje tiesiogiai žodžių neskiria – jis skiria fonemas, o fonemos savo ruožtu – žodžius.

Kitas pavyzdys būtų žodžių *šitas* ir *šitās* pora: kaip teisingai apibūdinti jų skirtumą? Būta nuomonių (Trubetzkoy 1929, 50ff.; 1934, 30ff.; Halle 1959), kad panašūs pavyzdžiai skiriasi balsiais: žodžio *šitas* pirmas balsis yra stiprusis, žodžio *šitās* – silpnasis (atitinkamai dvigubai padidinamas balsinių fonemų skaičius sistemoje). Vėlesniame darbe, remdamasis fonetine argumentacija, Trubeckojus priskyre stiprumą ne balsiui, o skiemeniui (Trubetzkoy 1935, 21; 1939, 166). Tačiau bet kuriuo atveju ši pirmųjų balsių/skiemenų charakteristika lietuvių kalboje nėra nepriklausoma nuo antrųjų balsių/skiemenų charakteristikos: jeigu žodžio *šitas* pirmasis balsis/skiemuo yra stiprus, tai antrasis yra silpnas ir atvirkščiai. Šiuo dėsningumu analizuojamas pavyzdys ryškiai skiriasi nuo aukščiau aptarto (*pādas* ir *bādas*). Plėtodamas Piotro Kuznecovo (1941/1970, 178) kritines pastabas, lietuvių kalbos medžiagą nagrinėja Girdenis³ ir pateikia išvadą: „kalbamieji žodžiai skiriasi ne fonemomis ir ne skiemenimis, o suprasegmentiniais elementais, diferencijuojančiais ištisus žodžius“ (Girdenis 2003, 249; išretinta mano – A. A.). Tai reiškia, kad nei balsinės fonemos, nei skiemenys nėra rūšiuojami pagal stiprumą (lietuvių kalboje skiemenys turi fonologinį ilgumo požymį, bet neturi stiprumo požymio).

Taigi, mūsų terminais kalbant, pavyzdžiai *šitas* ir *šitās* skiriasi suprasegmentinio požymio, tradiciškai vadinamo kirčiavimu, vertėmis – kirčiais. Grynai funkciškai apibūdinamas (plg. Gard 2015, 32–33), kirtis yra žodžio

³ Tiesa, pagrindinis jo argumentas yra stipriųjų ir silpnųjų balsių / skiemenų papildomoji distribucija, tačiau, kaip žinia, papildomos distribucijos santykis tiesiogiai ir viena-reikšmiškai neliudija reiškinio funkcinio vienodumo; klasikinis pavyzdys čia yra anglų kalbos /h/ ir /n/: nežiūrint papildomos distribucijos (/h/ tik skiemens pradžioje, /n/ tik skiemens pabaigoje), čia turime dvi skirtingas fonemas, kadangi atitinkami garsai niekada nesikaitalioja, o alofonus turi jungti kaitos santykis (Zinder 1979, 72–73; plg. Girdenis 2003, 77–78; Trubetzkoy 1939, 32).

lygmens vieneto fonologinis suprasegmentinis požymis (kaip skardumas yra fonemos lygmens fonologinis segmentinis požymis). Tačiau Girdenis į kirčio apibrėžimą įtraukia ir fonetinį sandą: „Tas ryškiau ir blankiau tariamų skiemenų kontrastas yra kirčiavimas, o pats vieno skiemens paryškinimas kitų skiemenų fone – kirtis arba akcentas“ (Girdenis 2003, 250). Lietuvių bendrinės kalbos atžvilgiu tai pastebimų problemų nesudaro, nes būtent tokia yra kirčio realizacija arba akcentinis žodžio kontūras. Visgi, aplink pasižiūrėjus, šis apibrėžimas gali kelti klausimų. Tiek lietuvių kalbos tarmėse, tiek kitose pasaulio kalbose būna ir kitokių akcentinio kontūro konfigūracijų. Priminsime tik porą atvejų.

Žemaičių tarmėje pirmojo skiemens paryškinimas gali būti stipresnis negu fonologiškai kirčiuoto paskutinio skiemens: *pàrašā* ‘parašai’, *kàlakòts* ‘kalakùtas’ (Girdenis 2003, 263). Toks vadinamasis „atitrauktinis kirtis“ iš tikrųjų yra vientiso akcentinio kontūro sudedamoji dalis, pats šis kontūras nusakomas fonologiškai kirčiuoto paskutinio skiemens. Plg. dar Zigmo Zinkevičiaus aprašymą:

„Žemaičiai nuo daugiaskiemenių žodžių galūnės kirtį atitraukia į pirmąjį skiemenį. Kiti to žodžio skiemenys, kaip ir galūnė, linkę gauti tam tikrus šalutinius kirčius, tiksliau, stengiamasi kirtį padalyti visiems skiemenims (*pàvāžā* < *pavažā*)“ (Zinkevičius 1966, 38; išretinta mano – A. A.).

Įdomus yra japonų kalbos akcentinis kontūras:

„Tono aukštis, kuris šioje kalboje yra kirčio rodiklis, būdingas ne tik pačiam kirčiuotam skiemeniui, bet taip pat ir visiems ankstesniems skiemenims, išskyrus pradinį. Taip, žodžiai su kirčiu pirmame ar antrame skiemenyje turi tik vieną aukštą skiemenį – kirčiuotą: *inoti* ‘gyvenimas’ [inoti]; *ar’uku* ‘eiti’ [arúku]. Bet jeigu kirtis yra trečiame ar tolesniame skiemenyje, tai visi skiemenys pradedant antru ir baigiant kirčiuotu yra aukšti: *aratam’eru* ‘atnaujinti’ [arátáméru]; *otok’o* ‘vyras’ [otókó]. Kirtis, tokiu būdu, reiškiamas ne vieno skiemens aukščiu, o ištiesos „plynaukštės“, kuri gali susidėti iš kelių gretimų aukštų skiemenų <...> Šios plynaukštės pradžia yra fiksuota: tai visada antras žodžio skienuo ([arátáméru], [otókó]); mobilus yra tik plynaukštės galas, kurio vieta skirtinguose žodžiuose įvairuoja. Būtent todėl kirčiuotu reikia laikyti paskutinį plynaukštės skiemenį: tada kirčio vietą nusakančios taisyklės rodys, kur yra paskutinis aukštas skienuo“ (Gard 2015, 61).

Taigi kalbėti apie „vieno skiemens paryškinimą“ nėra tikslinga – tai tik mums įprastesnis, bet ne bendras kirčio, resp. akcentinio kontūro bruožas.

Kirčio apibrėžime („vieno skiemens išryškinimas kitų žodžio skiemenų atžvilgiu“ (Stundžia 2014, 16–17)) reikia kitaip „sudėti akcentus“: svarbiausia ne tai, kas yra išryškinama („teoriškai įmanomos įvairiausios kirčio ir kirčiavimo fonetinės realizacijos“ (Girdenis 2003, 252)), bet tai, kokią teksto atkarpą šis fonologinis reiškinys apibūdina. Kaip žinia, ši atkarpa atitinka žodį. Kirčio apibrėžimas remiasi žodžio sąvoka. Kirtis yra fonologinis žodžio požymis.

Pagaliau atkreipkime dėmesį į tokius pavyzdžius kaip *rūgti* ir *rūkti*: ar jie skiriasi fonemomis, skiemenimis ar ištaisais žodžio akcentiniais kontūrais? Girdenis rašo: „Dvejopas (staigesnis ar tolydesnis) kirčiuoto skiemens centro tarimas mūsų kalboje atlieka distinktyvinę funkciją – skiria dalykines (leksines arba gramatines) reikšmes“ (Girdenis 2003, 269). Suprantama, kad priegaidė yra fonologinės sistemos elementas (fonologinis požymis), bet reikia išsiaiškinti, kokiam fonologiniam vienetui šis požymis priklauso. Kalbėdami apie skiemens centro tarimą, nukreipiame dėmesį į antrinius nagrinėjamo reiškinio bruožus. Iš šių fonetinės realizacijos detalių negalima spręsti apie požymio funkcinę lokalizaciją. Skiemens centras svarbus ne savo tarimu, o tuo, kad jis fonologiškai gali būti dvejopos sudėties: vienokios sudėties skiemens centras gali suteikti priegaidei „buveinę“ (ilgasis balsis arba tautosilabinis balsio ir sonanto junginys), kitokios sudėties – negali. Būtent priegaidė verčia skirti ilguosius ir trumpuosius skiemenis, t. y. kalbėti apie suprasedgmentinį ilgumą lietuvių kalboje (skirtingai nuo čekų, kur ilgumas yra tik fonemų diferencinis požymis).

Kadangi priegaidės atžvilgiu vienafonemiai ir dvifonemiai ilgųjų skiemenų centrai yra tapatūs, aišku, kad priegaidė nėra fonemos požymis – ji diferencijuoja ilgesnius už fonemą vienetus (Girdenis 2003, 269–270). Lietuvių kalbos priegaidė yra suprasedgmentinis fonologinis požymis. Paprastai jis priskiriamas skiemeniui ir neretai tapatinamas su tonu, būdingu tokioms kalboms kaip vietnamiečių. Principinio skirtumo čia nepastebėsime, jeigu lyginsime priegaidžių ir tonų fonetinę realizaciją, tačiau fonologinės sistemos apraše požymis negali būti suvoktas atskirai nuo jo apibūdinamo sistemos vieneto. Ar šie vienetai lietuvių ir vietnamiečių kalbose yra vienodi? Tradicinė kalbotyra abiem atvejais juos vadina skiemenimis, bet esminis skirtumas yra tas, kad lietuvių kalbos skiemenys susidaro iš fonemų (plg. graikų συλλαβή ‘skiemuo’ nuo συλ-λαμβάνω ‘surenku, sujungiu’), juos dažnai suskaido⁴ morfemų riba, o vietnamiečių kalbos skiemenys yra nedalūs, per

⁴ Lietuviškas terminas *skiemuo* < *skiedmuo* (plg. *skiesti*, *skaidyti*), aišku, remiasi kalbos srauto skaidymu skiemenimis, o ne skiemens skaidymu morfemų ribomis.

juos niekada neina morfemų riba (nors juose paprastai išskiria tam tikras dalis – inicialę ir finalę, – pasakyti, kad vietnamiečių skienuo susidaro iš jų, nebūtų adekvatu⁵). Vargu ar tikslinga atsiriboti nuo aplinkybės, kad vienoje kalbose (pvz., lietuvių) morfemų eksponentai gali susidėti ir paprastai susideda iš kelių vienetų, o kitose kalbose (pvz., vietnamiečių) morfemų eksponentus normaliai sudaro vienas vienetas. Kadangi fonologinės sistemos elementų funkcija yra suteikti reikšminiams vienetais išraiškos planą, nekreipti dėmesio į dviejų planų santykius reikštų atsisakyti funkcinės (resp. fonologinės) analizės. Levo Ščerbos fonologinė mokykla griežtai skiria aptariamų kalbų minimaliuosius linijinius išraiškos plano vienetus: lietuvių kalboje tai fonemos, o vietnamiečių kalboje – silabemos (plačiau žr. Kasevič 1983)⁶. Lietuvių kalbos skiemenys yra fonemų junginiai, taigi jų fonologiniai požymiai teisėtai laikytini suprasegmentiniais, o vietnamiečių kalbos skiemenys yra vientisi, jų fonologiniai požymiai yra segmentiniai. Atitinkamai reikalingi ir du terminai: priegaidė ir tonas⁷.

Pasiaiškinę teorijos dalykus ir pagrindę priegaidės suprasegmentinį statusą, galime grįžti prie pradinio klausimo: ar šis suprasegmentinis požymis lietuvių kalbos sistemoje priklauso skiemeniui ar žodžiui? Ar žodžius skiria skiemenys su skirtingomis priegaidėmis, ar tiesiogiai skirtingos priegaidės? Šiuo atžvilgiu reikia skirti dvi situacijas – pagal priegaidžių buvimą nekirčiuotuose skiemenyse: lietuvių tarmėse tokių pavyzdžių užfiksuota, bet bendrinei kalbai tai svetima: plg. vakarų aukštaičių dgs. viet. *piévós* (< *pievose*) : vsk. kilm. *piévōs* = bendrinės kalbos abiem atvejais *piévos* (Girdenis 2003, 275, išn. 48).

Apsiribojant grynai bendrinės kalbos sistema, ją galima traktuoti kaip poliakcentinę, t. y. pasižyminčią keliais (dviem) kirčio pavidalais. Iš tikrųjų:

⁵ Plg. lietuvių kalbos afrikatas ar sutaptinius dvibalsius: tam tikras tarimo fazes juose galima išskirti, bet savarankiškų (resp. fonologinių) sudedamųjų vienetų čia nėra.

⁶ Negalima pritarti Girdenio priekaištui, atseit šis skirtumas yra „dirbtinai užbrėžtas“ („Tai, kad fleksinė kalbos sandara tolimoje praeityje bus skatinusi intuityvią fonologinę analizę ir abecėlinių rašto sistemų atsiradimą, nėra jokios abejonės, bet tai nieku būdu nerodo, kad ir moksliniai fonologiniai tyrimai turėtų sustoti ties šia dirbtinai užbrėžta riba“ (Girdenis 2003, 75)). Intuicija ir kiti kalbinės (pa)sąmonės apreiškimai atspindi realią kalbos sistemą, kurią turi atitikti mokslinė teorija. Yra psicholingvistinių (ir kitų) duomenų, patvirtinančių foneminių ir silabeminių kalbų priešpriešą (Kasevič 1983, 125–130).

⁷ Foneminių ir silabeminių kalbų priešpriešai nepritariantis Girdenis neigia priegaidės ir tono principinį skirtumą: „Neperžengiamos prarajos tarp toninių ir politoninių kalbų nėra – jų skirtumai veikia kiekybiniai negu kokybiniai“ (Girdenis 2003, 285).

jeigu kirčio ir priegaidės vieta visada sutampa (tai principinis bendrinės kalbos bruožas), ar yra pagrindo čia suponuoti du atskirus reiškinius, o ne vieno reiškinio potipius? Aukščiau pateikti funkciniai argumentai vertė atsisakyti kirčio požymio priskyrimo skiemeniui, taip pat – bendrinės kalbos sistemoje – netinka priskirti jam ir priegaidės požymio. Jeigu priegaidės neskiria skiemenų, vadinasi žodžius jos skiria betarpiškai, taigi priegaidė yra suprasegmentinis žodžio fonologinis požymis. Bet toks požymis yra kirtis, taigi bendrinėje kalboje priegaidės laikytinos kirčio pavidalais. Skirtumas nėra didelis: kirčio egzistavimui reikalingas skienuo, o priegaidės egzistavimui – ilgas skienuo. Kitaip sakant, bet kuris skienuo yra potenciali kirčio „buveinė“, o ilgieji skiemenys – „erdvesnė buveinė“, kurioje gali „tilpti“ skirtingi kirčio pavidalai (priegaidės)⁸. Vienskiemeniai žodžiai negali skirti kirčio vietos, o žodžiai su trumpaisiais kirčiuotais skiemenimis negali skirti kirčio pavidalų. Du lietuvių kirčio pavidalai sudaro privatyvinę opoziciją, kur akūtinis kirtis yra žymėtasis narys, o neakūtinis – nežymėtasis (juo kirčiuojami ir trumpieji skiemenys). Žymėtumas atsispindi kirčio funkcionavime: nežymėtieji cirkumfleksiniai ir trumpieji skiemenys daugeliu atžvilgių elgiasi vienodai (kirčio šokinėjimas pagal Sosiūro dėsnį, kirčio atitraukimo sistemos tarmėse ir kt.; plg. dar Girdenio (2003, 278) išdėstytus argumentus).

Kaip sakyta, kirčio realizacija yra žodžio akcentinis kontūras, ir tame kontūre atsispindi kirčio pavidalas (priegaidė). Ryškiausią pavyzdį lietuvių kalboje duoda žemaičių tarmė, kur kirčio atgarsio atsiradimas pradiniam skiemenyje priklauso nuo fonologiškai kirčiuoto paskutinio skiemens priegaidės (plg. *širdim* [širdím] ir *širdim̃* [širdim̃]). Taigi ir grynai fonetiškai žiūrint priegaidė yra ne vien kirčiuoto skiemens tarimo būdas, o viso žodžio akcentinio kontūro sudedamoji dalis.

Atsižvelgiant į tarmių medžiagą, kur dvejetainis tarimas pastebėtas bet kuriame ilgajame skiemenyje (taigi nėra žodžio kirčio nulemiamas), priegaidės tampa žodžio dalių suprasegmentiniais požymiais. Suprantama, kad turimos omenyje reikšminės žodžio dalys, reikalingos skirtingų eksponentų, taigi ne skiemenys, o morfemos, nes „skiemuo nėra nei ženklas, nei koks turinio elementas ir todėl ypatingo išskiriamojo elemento kažin ar jam reikia“ (Girdenis 2003, 277, išn. 52). Todėl nėra ir tokios savarankiškos užduoties – skirti

⁸ Čia galima būtų prisiminti morinę priegaidžių interpretaciją, pagal kurią ilgieji skiemenys yra dviejų morų junginiai ir priegaidžių priešprieša remiasi pirmos arba antros moros paryškiniu.

skiemenis⁹. Tenka pripažinti, kad morfemai be foneminės sudėties būdingas tam tikras suprasedgmentinis požymis – priegaidė (nors jis ir nėra nepriklausomas nuo foneminės bazės: ilgojo skiemens neturinčios morfemos negali būti akūtinės)¹⁰. Tokia padėtis rekonstruojama baltų prokalbėje, o dabartinės bendrinės lietuvių kalbos sistema yra jos redukcijos padarinys: nieko keisto, kad nekirčiuotuose skiemenyse kai kurios priešpriešos niveliuojasi (Girdenis 2003, 270). Morfemos priegaidės realizacijai reikalingas ryškesnis skiemens tarimas, kurį jam suteikia žodžio kirtis.

Reikėtų pakomentuoti ir situaciją tarmėse, kur konstatuotas skirtingas trumpųjų skiemenų tarimas, aiškinamas „šalutiniu morfemos kirčiu“: '*sé,đì* (vsk. 2 a.) : '*sédi* (3 a.) – bendrinės kalbos abiem atvejais *sédi* (Girdenis 2003, 266). Atrodo logiška su tokiu šalutiniu morfemos kirčiu sieti ir anksčiau minėtus priegaidžių skyrimo pavyzdžius: '*pie,vós* (dgs. viet.) : '*pie,vós* (vsk. kilm.) : '*pievos* (dsk. vard.) – bendrinės kalbos visais atvejais *pievos*. Tiesa, Girdenis rašo apie priegaidžių kontrastą nekirčiuotuose skiemenyse, bet transkripcijoje žymi šalutinį kirtį (Girdenis 2003, 275, išn. 48: [*pie,v°ó·s*], [*pie,v°ó·s*]). Atrodytų, kad lietuvių kalba yra poliakcentinė tiek pagrindinio, tiek šalutinių kirčių atžvilgiu, o priegaidė lieka neatskiriama nuo kirčio.

Tačiau kas yra šalutinis kirtis fonologiniu požiūriu, kokia būtų jo funkcija? Juk apie fonologinės sistemos elementus reikia spręsti jų funkcijos, o ne fonetinės realizacijos pagrindu. Kitaip negalėtumėm atskirti fonologinio šalutinio kirčio nuo fonetinio „kirčio atgarsio“ (Gard 2015, 62–63). Skirtingai nuo kirčio atgarsio, neturinčio savo atskiro apibūdinamo vieneto, kirtis yra kažkokio fonologinio vieneto požymis (o šis fonologinis vienetas tam tikru būdu santykiauja su atitinkamu reikšminiu vienetu). Pagrindinio ir šalutinių kirčių hierarchija atspindi jų apibūdinamų vienetų hierarchiją. Lietuvių kalboje apie šalutinį kirtį kalbama tiek sudurtinių žodžių šaknų, tiek kai kurių afiksų atveju (Girdenis 2003, 264–267). Pirmas atvejis (*kėturias, dėšimt*), anot Girdenio, lietuvių kalbai yra „gana svetimas“, o antras (aukščiau minėti šalutinio morfemos kirčio pavyzdžiai) – „nėra visai svetimas“. Tačiau antrojo

⁹ Nėvykės atrodo Girdenio apibendrinimas: „Priegaidės artimos fonemoms ir diferenciniams požymiams: jos atlieka tą pačią distinktyvinę funkciją – skiria kitais atžvilgiais vienodus skiemenis ir žodžius bei jų formas“ (Girdenis 2003, 277). Be fiktyvios skiemens skyrimo funkcijos jis lygina priegaidę vienu metu ir su fonologinės sistemos linijiniu vienetu (fonema), ir su tokio vieneto klasifikaciniu požymiu.

¹⁰ Tai dar vienas skirtumas nuo tonų, kurie būdingi kiekvienai silabamai.

atvejo traktuotė yra įtartina: pirmu atveju susidaro akcentinių vienybių¹¹ hierarchija, bet kokį vienetą atitinka „morfemos šalutinis kirtis“? Ar teisinga laikyti kirčiuotu kiekvieną neredukuotą skiemenį (ryškesniu tarimu pasižymintį ar priegaidžių skirtumą išlaikantį)?

Panašią problematiką nagrinėja Garde'as anglų kalbos pagrindu, ir antrajame jo knygos leidime teorija yra išvystyta ir patobulinta (Gard 2015, 73–76). Be įprasto dinaminio kirčio (pozityvios akcentinės priemonės) anglų kalbai yra būdinga ir negatyvi akcentinė priemonė („procédé accentuel négatif“; Girdenio vertimas: „negatyvus kirčiavimo būdas“ Girdenis 2003, 269) – balsių redukcija nekirčiuotuose skiemenyse: *advantageous* [æd-vən'teidʒəs] – *advantage* [əd'vɑ:ntidʒ]. Tačiau kai kurios morfemos išlaiko neredukuotą balsį: *congratulate* [kən'grætjuleit] – *congratulation* [kən,grætju'leiʃn]. Garde'as parodo, kad tokį neredukuotą balsį nėra tikslinga visais atvejais laikyti kirčiuotu, taigi sieti su juo atskirą akcentinę vienybę. Mat anglų kalboje yra pavyzdžių, kai dinaminis kirtis ir redukcijos stoka išryškina skirtingus tos pačios morfemos skiemenis (*librarian* [laibr'ɛəriən], plg. *library* ['laibrəri]), o dviejų akcentinių vienybių sieti su viena morfema neįmanoma.

„Yra teisėta manyti, kad balsio redukcijos stoka dėka išvestiniame žodyje kalba lyg „išlaiko atsiminimą“ apie pamatinio žodžio kirtį, bet negalima sakyti, kad redukcijos stoka šiuose žodžiuose ir yra kirtis, nes ji neatlieka kirčiui būdingos funkcijos. Šį reiškinį reikia laikyti neakcentologine kai kurių morfemų ypatybe“ (Gard 2015, 75).

Nors lietuvių kalbos medžiaga priešingai nei anglų nereikalauja būtinai neigti tam tikrų ryškiau tariamų ar priegaidžių priešpriešą išlaikančių skiemenų kirčiuotumo, atrodo, kad panaši neredukuojamų morfemų kategorija lietuvių kalbai irgi yra būdinga: vargu ar tikėtina, kad tokios morfemos, kaip,

¹¹ Žodžiais „akcentinė vienybė“ siūloma versti Polio Gardo teorijos sąvoką „unité accentuelle“, plg.: „Kirčio tyrinėjimas suponuoja dviejų rūšių segmentų, ilgesnių už fonemą, išskyrimą kalbos sraute: 1) tarpusavyje kontrastuojančių segmentų, arba akcentinių vienetų (prancūzų „unités accentuables“, anglų „accentual units“, rusų „акцентные единицы“); 2) segmentų, kuriuose susidaro kontrastas, arba akcentinių vienybių (prancūzų „unités accentuelles“, anglų „accentual unities“, rusų „акцентные единства““ (Gard 2015, 23). Plg. dar žodžio *vienybė* pirmą reikšmę „Lietuvių kalbos žodyne“ (XIX tomas, p. 197) „vientisas, vienalytis junginys“ ir ją iliustruojantį pavyzdį iš Daukšos Postilės: „Yra V. Christus tuo piemenimi geruoju, jog neižbarsto kaip vilkas, bet surankioja vienybėn visas avis savąsias“.

pavyzdžiui, galūnės, sudarytų atskirą akcentinę vienybę šalia pagrindinės žodžio akcentinės vienybės. Taigi priegaidė (ar šiaip ryškesnis tarimas) vienais atvejais aiškinama kirčio realizacija (pagrindinio arba, sudurtiniuose žodžiuose, šalutinio), o kitais – tam tikrų morfemų išraiškos plano bruožu šalia foneminės sudėties (plg. Gard 2015, 75–76). Abiem atvejais realizacija priklauso nuo morfologinių veiksnių, tačiau jie yra skirtingi: kirčiu laikome tik akcentinės vienybės (savarankiško žodžio ar sudurtinio žodžio komponento) suprasegmentinį požymį, o, kai kalbėti apie atskirą akcentinę vienybę nėra pagrindo, konstatuojame neredukuojamą morfemą, „išlaikančią atsiminimą“ apie kirtį, kurį ji gauna kituose žodžiuose (vsk. 2 a. 'sédì kaip ti'ki; vsk. kilm. 'píevōs kaip gal'vōs ir t. t.).

Taigi kirčio ir priegaidės sąvokos fonologijos požiūriu apibūdinamos kaip, atitinkamai, žodžio ir morfemos suprasegmentiniai požymiai. Jungti apibrėžime fonologijos (sistemos) ir fonetikos (realizacijos) sąvokas yra pavojinga, nes tai apsunkina esminių ir antrinių reiškinio bruožų skyrimą. Tai, kad pagal priegaides paprastai diferencijuojami skiemenys, yra pašalinis efektas: skiemuo suteikia bazę priegaidžių realizacijai, bet pats savaime, nebūdamas reikšminis vienetas, nėra reikalingas specialaus klasifikacinio požymio. Aprašydama konkrečią kirčio ir priegaidžių realizaciją bei sąveiką, suteikiant žodžiui išraišką, fonologija pasitelkia akcentologijos ir morfonologijos duomenis – morfemų akcentines ir neakcentines savybes.

LITERATŪRA

Girdenis, Aleksas 2003, *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

Halle, Morris 1959, *The sound pattern of Russian*, The Hague: Mouton & Co.

Kasevič, Vadim Borisovič 1983, *Fonologičeskije problemy obščego i vostočnogo jazykoznanija*, Moskva: Nauka.

Kuznecov, Pëtr Savvič 1941/1970, K voprosu o fonematičeskoj sisteme sovremennogo francuzskogo jazyka, *Učënye zapiski Moskovskogo gorodskogo pedagogičeskogo instituta. Kafedra russkogo jazyka* 5(1), 140–174 (cituojama pagal: A. A. Reformatskij, *Iz istorii otečestvennoj fonologii*, Moskva: Nauka, 1970, 163–203).

Martinet, André 1960, *Éléments de linguistique générale*, Paris: Armand Colin.

Stundžia, Bonifacas 2014, *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

Trubetzkoy, Nikolaj 1929, Zur allgemeinen Theorie der Phonologischen Vokalsysteme, in *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 1, Prague, 39–67.

Trubetzkoy, Nikolaj 1934, *Das morphonologische System der russischen Sprache* (= *Travaux du Cercle linguistique de Prague* 5(2)), Prague.

Trubetzkoy, Nikolaj 1935, *Anleitung zu phonologischen Beschreibungen*, Brno: Ed. du Cercle linguistique de Prague.

Trubetzkoy, Nikolaj 1939, *Grundzüge der Phonologie* (= *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* 7), Prague.

TŽŽ – Algimantas Kinderys (red.), *Tarptautinių žodžių žodynas*, Vilnius: Alma littera, 2001.

Zinder, Lev Rafailovič 1979, *Obščaja fonetika*, Moskva: Vysšaja škola.

Zinkevičius, Zigmas 1966, *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.

Aleksey ANDRONOV

Rossijskaja nacional'naja biblioteka

Sadovaja ul. d. 18

191069 Sankt-Peterburg

Russia

[baltistica@gmail.com]